

המרחב הציבורי

כתב עת לפוליטיקה וחברה

חורף 2017-2018 / גיליון 13

המרחב הציבורי

כתב עת לפוליטיקה וחברה

חורף 2017-2018 / גיליון 13

אזרחות מרובה ושסעים אתנו-מעמדיים
גיליון מיוחד לכבוד פרישתו
של פרופ' יואב פלד

עורכים ראשיים:
אמל ג'מאל
מיכאל קוצ'ין

עורכים מייסדים:
עורך ראשי מייסד: יואב פלד
יואב דומן
תמר זייגרמן
יעל פרואקטור
יובל צלנגר

חברי המערכת:
מאור בודהנה – עורך מדור ביקורות ספרים
נועה גני – רכזת המערכת
עדי גריידיאשכנזי
יעקב דוידוביץ'
רות זית
רן זכות
לירז ספיר
אור עובד

עריכה לשונית:
תרצה יובל

ועדת העורכים הבינלאומית:
יואל מגדל
תמיר שורק
אריקה וינטהול
רן הירשל
פנינה להב
יעל זרובבל
אפרים נמני
ניל דיאמנט
אלן דאוטי

אוניברסיטת תל אביב

אוניברסיטת תל אביב,
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון

המערכת והמנהלה:
בית הספר למדע המדינה, ממשל
ויחסים בינלאומיים
אוניברסיטת תל אביב,
רמת אביב, תל אביב

הכנה לדפוס והפקה:
מיכל סמו, קובץ המשרד לעיצוב גרפי,
אוניברסיטת תל אביב

כל הזכויות שמורות
© 2017 אוניברסיטת תל אביב

תוכן העניינים

7	דבר העורכים
	אילן סבן
13	תגובת־הנגד הפוליטית ל"מהפכה החוקתית"
	חנה לרנר
39	צומתי הכרעה, הסדרי דת ומעמד אישי בישראל ובהודו
	גרשון שפיר
73	מבידול גלוי לבידול סמוי של אזרחיה הערבים של ישראל בגליל
	אמל ג'מאל
99	תודעה כפולה והתנגדות מושהית: על הדילמות הפוליטיות של האזרחים הפלסטינים בישראל בצל האביב הערבי
	אורן יפתחאל
139	"אפרטהייד זוחל"? משטר, מרחב ואזרחות בישראל/פלסטין
	יגיל לוי
169	התיאוקרטיזציה של הצבא ומחולליה
	גל לוי
197	פוליטיקה מזרחית ושאלת הדת: הערכה מחדש של מודל האזרחות המרובה
	אילת הראל־שלו
227	דינמיקה של אזרחות מורכבת? ניתוח מגדרי של קונפליקטים אתניים ומעמדן של נשים בחברות שסועות - מעמדן של נשים מוסלמיות בהודו כמקרה מבחן
	אורי רם
251	בין ימין ושמאל: מרטין בובר והבובריאנים החדשים
271	על המחברות והמחברים
275	תקצירי מאמרים באנגלית
285	הנחיות להגשת מאמרים לפרסום

דבר העורכים

גיליון זה מיוחד וחגיגי בשני מובנים שונים, אך קשורים. במוכן הראשון – הוא מציין את מפעלו האינטלקטואלי והמחקרי של פרופסור יואב פלד, עורכו הראשי ומייסדו של כתב העת הזה, והוא יוצא לאור לרגל פרישתו של יואב מתפקידו כעורך ראשי ושותף ולכבוד יציאתו לגמלאות מבית הספר למדע המדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים באוניברסיטת תל אביב. בהזדמנות זו מביעים חברי המערכת, שהם ברובם סטודנטים לתואר שני ושלישי בבית הספר, וכן שני העורכים הראשיים הנוכחיים (פרופ' מייקל קוצ'ין ואנוכי) את הערכתם הרבה ותודתם העמוקה ליואב על תרומתו לייסוד כתב העת, לצמיחתו ולביסוסו ככתב העת המוביל בארץ בתחומי מדע המדינה, סוציולוגיה פוליטית ומחשבה מדינית.

ואילו מובנו השני של ייחודו וחגיגותו של גיליון זה בא לידי ביטוי בכך שכל העבודות הכלולות בו תורמות תרומה כבדת משקל לביסוס אסכולה מחקרית שיואב מעמודי התווך שלה, אסכולה המבוססת על ניתוח המציאות הישראלית על כל היבטיה, תוך ניסיון להבין לעומק את המניעים המרכזיים להתפתחויות המתרחשות בה, בלי פשרות וללא חשש מלומר את האמת כפי שהיא נתפסת בעיני חבריה.

כל הכותבים בגיליון זה מתייחסים באופן זה או אחר לעבודתו התיאורטית של יואב ומפתחים אותה, בניסיון לתרום להעמקתו של הדיון ולהרחבתו בעקבות השינויים וההתפתחויות החלים בחברה ובמדינה בישראל. שינויים והתפתחויות אלה מחייבים מתן הסברים מורכבים, שהמשגותיו של יואב תרמו תרומה רבת ערך להבנתם טוב יותר. למרות פרישתו של יואב מעריכת "המרחב הציבורי" ויציאתו לגמלאות, הוא עדיין נמצא בעיצומה של הקריירה האינטלקטואלית שלו, וגיליון זה נועד להמחיש זאת מעל לכל ספק. יואב ממשיך לחקור ולפרסם, והעדות לכך הוא הספר שיצא בשנת 2016 בעריכה משותפת שלו ושל ג'ון ארנברג בעניין הסכסוך הישראלי-פלסטיני, וכן ספרו על תהליכי ההדתה בישראל, שעתיד להתפרסם בקרוב. אם כך, גיליון מיוחד זה אינו סיכום, אלא ציון דרך לתרומתו המחקרית והאינטלקטואלית של יואב, אשר השפיע, וממשיך להשפיע על דורות של חוקרים ואינטלקטואלים, ומושגיו וניתוחיו משמשים נר לרגליהם.

גם בנימה האישית ביכולתי להעיד על עומק תובנותיו וניתוחיו התיאורטיים של יואב ועל בקיאותו בנבכי המחשבה הפוליטית המערבית, זאת על סמך ימיי כסטודנט של יואב בחוג למדע המדינה באוניברסיטה העברית, בטרם הפכתי לעמיתו. כתלמידו

אני יכול להעיד על מחשבתו התיאורטית והאמפירית היוקדת והרגישה של יואב. כבר באמצע שנות השמונים, כאשר למדתי לתואר ראשון, נחשפתי לחדות מחשבתו, לרוחב הידע שלו ולניתוחיו העקביים והבהירים. במסגרת הקורס על מחשבתם של ג'ון לוק, ז'אן ז'אק רוסו וג'ון סטיוארט מיל, במהלך סמסטר שלם הציג יואב ניתוח מעמיק ושונה מכל מה שהייתי רגיל לשמוע עד אז. התמקדותו בהיבטים כלכליים ביקורתיים, והדרך שבה פירק את יסודות המחשבה הליברלית, תוך כדי הצבעה על חשיבות ממד הזכויות והאמנציפציה ההומניסטית מצד אחד, והדגשת דפוסי הצדקת המבנה החברתי המעמדי ושימור זכויות הקניין הלא שוויוניות מנגד, האירו את יסודות מחשבתו הביקורתית. ראייתו המפוקחת את הפער שבין האשליה הליברלית של שוויון חוקי וחירות פוליטית לבין המציאות המעמדית הנצלנית בלטה בניתוחיו באורח יוצא דופן. הייתה זו חוויה בלתי נשכחת, לא רק מעצם העיסוק בהוגים גדולים אשר עיצבו את המחשבה המודרנית וגילמו את האינטלקטואל הנאור, אלא גם בשל יכולתו הפנומנאלית של יואב לנתח בבהירות טקסטים מורכבים ולחלץ מהם את הסאב־טקסט ואת המשמעויות החבויות תחת להיטות השיח של הוגים־סופרים, הניחנים ביכולות רטוריות וחשיבה לוגית מפותחות במיוחד. אין בגיליון זה כדי לסכם את מפעל חייו האינטלקטואליים של יואב פלד. גם איני סבור שאפשר לעשות זאת במסגרת גיליון יחיד של כתב עת זה מבלי לגרום עוול כביר לתרומתו הענפה בתחומים שונים של הסוציולוגיה ושל התיאוריה הפוליטית. עם זאת, חשוב לציין ארבעה מרכיבים מרכזיים במחשבתו של יואב פלד, אשר תורמים תרומה רבת ערך לקידום השילוב בין חשיבה תיאורטית יסודית וניתוחים אמפיריים עמוקים ומקיפים לבין הבנת תופעות מורכבות בהקשרן הישראלי וההשוואתי.

יואב היה הראשון להמשיג את תפיסת האזרחות הדינאמית, הבאה לידי ביטוי בסוגי שיח שונים המעצבים את מבנה הכוח של המדינה, ומצביעים על האופן שבו מובנות היררכיות אזרחיות באופן מبدל. הוא מציג את האזרחות הדיפרנציאלית במובנה המדיר, המפלה והכופה, ומנתח את יסודותיה התיאורטיים ואת השלכותיה האמפיריות בדרך מעמיקה ויסודית, תוך כדי גיבויה בממצאים היסטוריים, המעניקים לה משמעות אנליטית, תיאורטית ומקורית. ניתוחו של יואב את שיחי האזרחות בישראל מהווה מסגרת אנליטית מקורית, בעלת השראה עצומה, שמספקת כלים לניתוח המציאות הפוליטית בישראל. מאפייניה אלה באים לידי ביטוי בשימוש המחקרי הנרחב במסגרת האנליטית של יואב, ובשירתה במחקרים רבים מאוד שעוסקים במציאות הישראלית באופן ישיר ועקיף כאחד.

המרכיב השני בתרומתו האינטלקטואלית של יואב משתקף בעבודותיו החותרות לא רק לתאר, אלא גם לספק הסבר מבני לתהליכי שלום מורכבים, דוגמת זה הישראלי-פלסטיני, אשר תורגם מעשית בהסכם אוסלו. יואב היה בראשונים שיצרו קשר עמוק בין התהליכים הכלכליים העוברים על החברה והכלכלה בישראל, בעיקר לאחר אמצע

שנות השמונים, לבין תהליכים פוליטיים, ובעיקר מתן פתרון למשבר המדיני שנקלעה אליו מדינת ישראל בעקבות האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה אשר פרצה בסוף 1987, וההשלכות של דיכוייה על יכולתה של קהיליית העסקים הישראלית להשתלב בתהליכי הגלובליזציה הכלכליים העולמיים. יצירת זיקה מבנית עמוקה בין אינטרסים כלכליים של אליטה עסקית צרה לבין מדיניות המדינה משקפת את היסודות המרקסיסטיים במחשבתו של יואב. יכולתה של קהיליית העסקים הישראלית שצמחה בשנות השבעים והשמונים לזהות את האינטרסים שלה עם צרכיה הכלכליים והמדיניים של המדינה, ותרגומם במדיניות מפיסת כלפי הפלסטינים, עד כדי חתימת הסכם אוסלו, מהווה ניתוח מקורי ועוצמתי במיוחד. ההסבר שסיפק יואב (יחד עם שותפו גרשון שפיר) מהווה עד היום אחד ההסברים המרכזיים והמוצקים לתחילתו של תהליך פיוס בין ישראל לעם הפלסטיני, אך בכוחו גם להסביר את כישלוננו של התהליך, במיוחד כאשר התברר שניתן להמשיך ולקדם את הגלובליזציה של הכלכלה הישראלית ולפתחה בשוק העולמי ללא חשש מסנקציות מגבילות מצידן של מדינות מובילות בעולם, המבקרות את יחסיה של ישראל אל הפלסטינים, החיים תחת משטר כיבוש ממושך ומעמיק. הסברו המבני של יואב ממחיש שכל עוד לא נפגעים האינטרסים הכלכליים של החברה הישראלית, ובמיוחד אלו של מי שנושאים את הפיתוח הכלכלי על כתפיהם ומהווים מנוע צמיחה של הכלכלה הישראלית, אזי אין מי שמניע את המדינה לוותר על חלקי ארץ הנחשבים על ידה חלק מהמולדת. הדבר נכון במיוחד כאשר המדינה מצליחה לקדם את האינטרסים שלה ולהיענות ללחצים של חלקים הולכים וגדלים באוכלוסייתה האדישים למחיר האנושי שאותו משלמים הפלסטינים מחמת עצם המשכיות הכיבוש.

תחום נוסף שליואב הייתה בו תרומה מרכזית נוגע לחקר האתניות-עדתיות-דתיות בישראל. לעיסוקו בתופעת ש"ס תרומה רבת חשיבות להבנת הקשר העמוק שבין עדתיות ודתיות בחברה הישראלית לבין זיקתם לזהותה היהודית של המדינה. הדגש ששם יואב על תפיסת העולם של ש"ס כאלטרנטיבה לזהות הלאומית-חברתית של החברה הישראלית הופך את ניתוחו של יואב למקורי. הוא סטה ממה שהיה מקובל בחקר העדתיות בישראל, תוך שהוא מדגיש את הממדים המחשבתיים-הגותיים כמישור האנליטי העיקרי להבנת תופעת ש"ס. יואב ממחיש את הצורך לחרוג מתפיסה סוציולוגית צרה של תופעת ש"ס כתנועה חרדית-מזרחית, ושזור יחדיו כמה מישורים כדי לספק הסבר עמוק ועקבי של התנועה, שכבר אז ראה בה תופעה שאינה בת חלוף, אלא שינוי מבני יסודי בחברה הישראלית, ומגמה שתלך ותעמיק. עיסוקו העכשווי של יואב בתהליכי ההדתה בחברה הישראלית הם המשך ישיר לעבודתו על ש"ס ועל מה שהיא מסמלת בהיסטוריה הקצרה של החברה הישראלית.

מרכיב חשוב ומורכב במחשבתו של יואב בא לידי ביטוי בעיסוקו בעוולות עבר ובאי-צדק בהקשרים של סכסוכים לאומיים, דוגמת הסכסוך הישראלי-פלסטיני. עמדתו של

יואב בשאלת ההכרח בתיקון עוולות עבר כחלק אינטגרלי מפתרון סכסוכים היא עמדה אמיצה במציאות שבה שיקולים מוסריים נדחקים לקרן זווית. חידוש הדיון במוסריות הציונות, המדינה וההתיישבות היהודית, ועיסוקו של יואב בממד זה תורמים תרומה חשובה לדיון הפוליטי הקיים על דמותה של מדינת ישראל ושל החברה הישראלית. הנחייתן של עבודות מחקר רבות בתחום זה יש בה כדי לעורר דיון במשמעויות האתיות של התהליכים החלים בחברה הישראלית ובמדיניות המדינה, במיוחד בכל הנוגע לשטחים הפלסטינים הכבושים ולמעמדם של מיליונים חסרי מעמד אזרחי, אשר מושפעים מהחלטות ומשיקולים במישור היומיומי, שהם אינם שותפים ליצירתם. העיסוק בתיקון עוולות עבר והצפת הדיון ביתרונות עיסוק זה ובמגבלותיו יש בהם כדי לתרום להגות התיאורטית והאמפירית בפתרון סכסוכים, ולחדד את הדיון הקיים בין עמדות שונות הקיימות בחברה הישראלית.

גיליון זה, לכבוד פרישתו של יואב פלד, עשיר במיוחד, והוא כולל מאמרים מקוריים של כמה חוקרים בולטים במרחב מדעי החברה הישראליים בימינו. כאמור, כל המאמרים מתייחסים לעבודתו של יואב פלד. אין זה המקום להרחיב בזיקה זו, הקוראים יוכלו להיווכח בה בעצמם. עם זאת, ראוי לציין, ולו בחטף, את תחומי העיסוק של המאמרים, כדי לאפשר לקוראים להחליט היכן להתחיל ובמה להתעמק.

מאמרו של אילן סבן חושף בפנינו את מה שהוא מכנה "תגובת הנגד הפוליטית למהפכה החוקתית". אילן מספק לנו הסבר מעניין לא רק למשמעות המושגים "המהפכה החוקתית" ו"תגובת-הנגד אליה", אלא גם למאפייניה הייחודיים של תגובה זו, ובעיקר – הדרכים לצמצום השפעתה ומניעה. אילן מבקר את ההסברים הקיימים לתופעת תגובת-הנגד למהפכה החוקתית, וטוען כי "תגובת-הנגד הפוליטית כלפי בית המשפט קשורה באופן הדוק לביקורת המתעצמת על הלגיטימיות של מדיניות ישראל כלפי הפלסטינים וכלפי הערבים-הפלסטינים שבשליטתה". בכך הוא פותח דיון רחב ומגוון בכל הנוגע למיקומו של בית המשפט העליון בהוויה הפוליטית הישראלית ובתהליכים החלים במערכת הפוליטית, תהליכים שמחוללים מתח עמוק בין הרשות המחוקקת לרשות השופטת.

מאמרה של חנה לרנר עוסק במערכת היחסים בין דת למדינה, מערכת שמהווה סוגיה מרכזית ביותר בפוליטיקה העולמית בימינו. לטענתה, קשר מורכב זה חשוב שבעתים במדינות שבהן ההגדרה החוקתית של המדינה טומנת בחובה זהות דתית ברורה ומחייבת. חני יוצרת השוואה מעניינת בין ישראל להודו, ומבהירה את השלכות מיקומה החוקתי של הדת על התרבות הפוליטית ועל המדינה. היא מציגה דגם של חוקתיות אשר יוצר איזון מעניין בין מחויבויות ההגדרה הדתית של המדינה לבין המחויבות לזכויות יסוד אזרחיות.

גרשון שפיר מציג ניתוח מעניין במיוחד המתמקד בדוגמאות מזירה פחות נחקרת בפוליטיקה הישראלית, והיא השלטון המקומי ויחסו אל סוגית הסגר הציה הלאומית

בישראל. מסגרת הניתוח היא החשש של ישראל מאובדן ריבונות על שטחים שתחת שליטתה, גם בתוך גבולות הקו הירוק, בעידן שבו סגרגציה חוקית הופכת לבלתי קבילה מבחינה חוקית. לטענתו של גרשון, בישראל של ימינו מוחלף "הבידול הגלוי, הישיר והחוקי על ידי 'קריצות' ו'הנהונים' במסגרת 'הסכמים ג'נטלמניים' שבשתיקה, המולידים תצורות ממוסכות ומוסותרות של בידול, אם באמצעות אפליה בלתי-ישירה אך חוקית, המאומצת במסגרת חקיקה בכנסת, ואם באמצעות יוזמות של אפליה מוסדית ברמה המקומית".

מאמרו של כותב שורות אלה מתחקה אחר הדילמות הקיומיות המאפיינות את השיח הפוליטי של האזרחים הפלסטינים בישראל בעקבות ההתרחשויות הדרמטיות בעולם הערבי בשנים האחרונות. טענת המאמר היא שהאביב הערבי, ובמיוחד סתימת הגולל על התפתחות משטרים דמוקרטיים ערביים במדינות מרכזיות כמו מצרים וסוריה, לצד התדרדרותה של זו האחרונה למלחמת אזרחים, יצרו שינוי בשיקול הדעת הפוליטי של האזרחים הפלסטינים בישראל. חרף קיומם של תנאים פוליטיים בשלים למחאה ערבית רחבת היקף, גוברת המתינות בהתנגדות למדיניות ההדרה והשליטה של המדינה, על אף התחזקות הלאומנות הניאו-ליברלית במוסדותיה.

מאמרו של אורן יפתחאל עוסק בשאלה מורכבת ורגישה. בהסתמכו על ניתוח גיאוגרפי בעידן נאו-ליברלי ממחיש אורן את היבלמות תהליך ההתפשטות הקולוניאלי האופקי של ישראל, ומנגד, מציג כיצד השליטה הישראלית "האנכית" מהירדן לים הולכת ומעמיקה. שליטה זו מביאה להעמקת הפערים בין זהויות שונות ולחידוד ההיררכיה בין ישראלים לפלסטינים, תוך חיזוק הפערים המעמדיים בתוך כל לאום. לתפיסתו של אורן, תהליך זה יוצר ארבעה אבות-טיפוס של אזרחות, שקיימת ביניהם היררכיה מבנית ברורה.

מאמרו של יגיל לוי עוסק באבחנה החשובה בין הדתה לתיאוקרטיזציה בצבא. לטענתו, בעוד שמאפיינים דתיים, כולל כשרות וחינוך דתי היו חלק מהתרבות הארגונית של צה"ל – קיימת מגמה חדשה, שבה ניכרת התערבות רבנים ואנשי דת בניהול הצבא בתחומים שנתפסו עד העשורים האחרונים כנתונים תחת אחריותם הבלעדית של קציני הצבא, הכפופים למדיניות המוכתבת על ידי הדרג הפוליטי. כדי לבסס ולהמחיש טענה זו בוחן יגיל כמה מישורים, בהם "המיקוח בין הצבא ובין רבני ההסדר והמכינות על פריסת היחידות להשלטת חוק על המתנחלים; העיצוב המחודש של האתיקה הצבאית וההתפשטות הפיקודית של הרבנות הצבאית".

גל לוי עוסק באופן ביקורתי ולא שגרתי במושג האזרחות המרובה שאותו הציע יואב פלד. הוא מצביע על הטיותיה הליברליות של תפיסת האזרחות המרובה, ומנתח את הפוליטיקה המזרחית בישראל ואת מחויבותה לדת כדי להמחיש את הצורך בהבנה דינמית של האזרחות, ולא כמבנה פוליטי מקובע.

מאמרה של אילת הראל-שלו עוסק בסוגים של שיחי האזרחות המורכבים בהקשר של מעמד נשים בחברות שסועות. אילת ממחישה את "האופנים שבהם משמש מנגנון האזרחות כלי של המדינה למיסודן של היררכיות חברתיות ופוליטיות". היא משלבת היטב את ניתוח יסודות האזרחות עם ניתוח מגדרי, ומציגה בדרך מפורטת ומעמיקה ניתוח של מעמד הנשים המוסלמיות בהודו העצמאית. ניתוח זה מביא אותה לטעון שאי-שילובן של נשים מהקהילות השונות בחיים הפוליטיים, ובעיקר אי-שילובן ביישוב סכסוכים, יקשה על המדינה להתמודד עם המתחים שבין סוגי האזרחות השונים שבתוכה. מאמרו של אורי רם עוסק במחשבתו של מרטין בוכר, ובקשר שבין מחשבה זו לדיון בין שמאל לימין בישראל. באופן לא מפתיע מציג אורי ביקורת על מחשבתו של מרטין בוכר ועל האופן שבו נתפסה מחשבה זו בשמאל הישראלי. באמצעות קריאה מקיפה בכתביו של בוכר טוען אורי שאין לשייך את בוכר באופן חד-משמעי להגות שמאלנית הומניסטית. לטענתו קיימת בעמדותיו של בוכר אמביוולנטיות בין נטיות הומניסטיות המבוססות על ערכים אוניברסאליים לבין מחויבויות זהותיות לאומיות בעלות גוון גזעי, המאפיינות אסכולות מחשבה שמרניות ימניות. אמביוולנטיות זו עומדת מאחורי העיסוק המחודש בכוכב בשנים האחרונות, שבעיניו של אורי "עלולה לעוות עיני שמאליים; במקום לחזק את הדמוקרטיה האזרחית הקורסת, היא עלולה לחזק דווקא את הקהילתנות הדתית-לאומית היהודית הנוסקת".

למכלול המאמרים האלה תרומה ניכרת ורבת ערך לחיזוק תחומי עיסוקו של יואב פלד ולהשגרתם של מושגיו התיאורטיים והאנליטיים. כל אחד מהמאמרים תורם להפיכת גיליון זה לעשיר במיוחד, נוכח מטרתו לשקף את היקף המחקר שיצרה המסגרת האנליטית של האזרחות המרובה, מסגרת שאותה הציג יואב בתחילת שנות התשעים של המאה העשרים. אנו מקווים שהקוראים ימצאו במחקרים אלה עניין, וירחיבו את הדיון בכל התחומים שעוסק בהם הגיליון.

לקראת סיום מבקשת מערכת כתב העת להודות לרוז סקר-ברזילי, שהייתה חברת מערכת במשך שנים וניהלה את מדור הספרים שבו, על תרומתה הייחודית להוצאתו של גיליון זה לאור.

ולבסוף, ברצוננו להודות לנועה גני, שסיימה את תפקידה כמזכירת המערכת. אנו מודים לה מאוד על ניהולם המצויין של ענייני כתב העת. את התפקיד לקח על עצמו מאור בודהנה, ואנו בטוחים שימלא אותו מעל למצופה. אנו מאחלים לו הצלחה רבה.

בברכה,

פרופסור אמל ג'מאל

עורך ראשי-שותף